

Omsorg om miljön?

Försvarsmaktens ändrade förståelser av omgivningen och den egna påverkan på den

Marcel Mangold

Care for the environment? The armed forces' evolving understanding of the environment and their own influence on it

This article contributes to research on the armed forces' understanding of and adaptation to environmental issues. Drawing upon new materialist scholarship (Latour 2004; Tønder 2020), it develops a "constructive" critical analysis of gatherings of heterogeneous elements across human and non-human divisions that shape armed forces to integrate environmental considerations and reduce their environmental impact. The analysis thus contributes action-oriented knowledge to address the armed forces' environmental impact. The article is based on Swedish, British, and American environmental policies for defense and four informant interviews with personnel from air bases in Sweden. The article shows that despite resistance to environmental regulations by armed forces, gatherings of knowledge, standards, civil society pressure, laws, pollution, rising temperatures, and more have made armed forces gradually care for the environment and understand operational demands as increasingly enabled by such care. The approach and findings have implications for researching how environmentally impacting organizations can be adjusted to reduce their environmental impact and for critical scholarship on how to address the challenges of the Anthropocene.

Inledning

Krig är förödande för miljön. Kriget i Ukraina visar inte enbart hur människor och samhällen drabbas, utan även hur fysiska miljöer som är själva förutsättningen för såväl mänskligt som icke-mänskligt liv tar stor skada. Försvarsmakter påverkar emellertid miljön negativt även i fredstid (Belcher et al. 2020). På senare år har västliga försvarsmakter samtidigt börjat regleras utifrån miljökrav,

Marcel Mangold är verksam vid Institutionen för krigsvetenskap, Försvarshögskolan.
E-post: marcel.mangold@fhs.se

Figur 1. Reklam för Försvarsmakten. Används med tillåtelse av Försvarsmakten

bland annat genom miljöledningssystem och visioner kring hur de ska anpassa sig, ställa om och upprätthålla sina förmågor i en varmare och mer riskfylld värld (Försvarsmakten 2020; DoD 2021a; MoD 2021). Insikten om att mänsklig påverkan på miljön radikalt omformar våra förutsättningar för överlevnad, och de dilemman som försvarsmakter ställs inför med sådan miljöpåverkan, har summerats i den tvärvetenskapliga debatten om samtiden i termer av "antropocen". Begreppet antropocen – människans tidsålder – understryker att mänsklig aktivitet och påverkan på miljön nu sker i en sådan omfattning att den gjort människan till en geologisk kraft som radikalt omformar villkoren för ekosystem och för klimatet och därmed även för vår egen överlevnad (Crutzen & Stoermer 2000; Lewis & Maslow 2018). Antropocen-debatten sätter härvidlag fokus på alltmer komplexa förvecklingar (*entanglements*) av det mänskliga och det icke-mänskliga (t.ex. havsströmmar, jordar, inlandsisen, mineraler, bakterier, kemiska substanser, med mera), vars krafter ömsesidigt påverkar varandra och förändrar förutsättningarna för samexistens (Tønder 2020).¹

Utifrån ett fokus på hur det mänskliga och icke-mänskliga skapar förutsättningar för samexistens, har denna forskning genererat nya perspektiv på begrepp som gemenskap, demokrati, politik, etik och politisk agens (Morton 2015; Haraway 2016; Latour 2016; Coles 2017; Connolly 2017; Lewis & Maslow

1 Översättningar från engelska och danska, när citat från källor på dessa språk förekommer, är genomgående författarens.

2018; Grove 2019; Krogh (red.) 2020; Tønder 2020). Däremot har väpnade konflikters, försvarsmakters och försvarsindustriers del i omvandlingarna och hur de påverkas av dessa varit anmärkningsvärt frånvarande i debatten (Grove 2019; van Munster 2021). Forskning kring försvarsorganisationers perspektiv på storskaliga miljöutmaningar visar att organisationerna, utifrån ett nationellt säkerhetsperspektiv, tenderar att omvandla globala, gemensamma miljöutmaningar till risker och säkerhetshot (Marzec 2015). Även om västerländska försvarsmakter uttrycker en medvetenhet om vikten av att främja miljöarbete, är miljöambitionerna fortfarande lågt ställda samtidigt som militärens utsläpp är stora och miljöförstörelsen betydande. Ifall till exempel de utsläpp av växthusgaser som USA:s försvarsmakt genererar hade räknats som en nations skulle denna ha hamnat på plats 47 bland världens länder (Belcher et al. 2020). I Sverige förefaller de uppsatta målen om hållbar utveckling i liten utsträckning vara uppnådda och är oklart redovisade av Försvarsmakten (Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen 2020). Samtidigt bad Försvarsmakten 2022, i samband med Sveriges förestående Nato-inträde, om ett undantag från miljöregleringar för att kunna utöka sin verksamhet och delta i övningar med andra länder (Alskog 2022).

Kunskapen om miljöproblem och den egna verksamhetens miljöpåverkan har dock ökat i försvarsmakter under 1990- och 2000-talet, ofta som en följd av ny lagstiftning, att icke-statliga aktörers och medborgares oro hör sammats eller att regeringar avkrävt försvarsmakter en minskning av den negativa påverkan. Inom kritisk forskning om hur försvarsmakter påverkas av skärpta miljökrav saknas det emellertid analyser av hur försvarsmakter blir mer orienterade mot att försöka anpassa verksamheten till miljökrav och minska sin miljöpåverkan. För att belysa detta genomför jag i denna artikel en konstruktiv kritisk maktanalys av försvarsmakter, baserad på en nymaterialistisk syn på makt (Tønder 2020). En sådan maktanalys fokuserar på hur samspelet inom vad vi här ska kalla sammankomster (*gatherings*) av mänskligt (idéer, lagar, myndigheter, standards, kulturer, politisk styrning med mera) och icke-mänskligt (teknologier, kemiska substanser, ekosystem, grundvatten, med mera) skapar förutsättningar för och bidrar till att forma möjligheter till samexistens. Analysen pekar ut hur samspelet inom ramen för dessa sammankomster formar försvarsmakters förhållande till miljöfrågor och skapar förutsättningar för att minska den egna verksamhetens negativa miljöpåverkan samtidigt som det sår frön till nya sätt att förstå säkerhet, försvar och försvarsmakters verksamhet i relation till omvärlden. Analysen baseras på empiriskt material som beskriver hur den svenska Försvarsmakten regleras utifrån olika miljökrav, hur de brittiska, amerikanska och svenska försvarsmakterna förhåller sig till storskaliga miljöomvandlingar i policydokument. Den baseras därtill på fyra informantintervjuer om hur miljökrav tas emot på förbandsnivå i Sverige och hur nya kunskaper om miljöfrågor och konsekvenser av miljöförstörelse

leder till initiativ på denna nivå för att minska verksamhetens negativa miljöpåverkan. Urvalet av intervjupersoner gjordes dels på basis av möjligheten för mig, som forskare vid avdelningen för luftoperationer vid Försvarshögskolan, att intervjua personal vid flygbaser, dels avgränsat till flygbaser då dessa utgör en arbetsplats där just miljöreglering har en tydlig påverkan på den dagliga verksamheten. Genom att ta utgångspunkt i spänningen mellan försvarsmakters uppdrag, rådande miljökrav och pågående miljöförändringar undersöker jag hur sammankomster av heterogena idéer, olika aktörer, natur, kulturer, teknologisk förändring, lagar med mera påverkar försvarsmakter till att mer eller mindre anpassa verksamheten och sin omvärldsförståelse utifrån miljöhänsyn. Syftet med artikeln är att belysa den förändringspotential som finns hos aktörer med stor miljöpåverkan, inom vilka det samtidigt finns ett motstånd mot miljökrav, i detta fall försvarsmakter, utifrån olika exempel på hur förändring kommit till stånd. Till skillnad från en kritik som syftar till att avslöja försvarsmakters negativa miljöpåverkan bidrar artikeln i stället med handlingsorienterad kunskap om hur miljöpåverkan kan minskas och hur en samexistens mellan försvar och miljö kan uppnås långsiktigt.

Artikeln utvecklar först ett avsnitt om makt och kritik i antropocen i relation till det här aktuella empiriska fältet. Därefter följer analysen av det empiriska materialet. Texten sammanfattar slutligen vad den kritiska analysen kommit fram till, vilka implikationerna är för stats- och krigsvetenskaplig forskning om försvar och miljö och föreslår till sist vilken typ av framtida forskning som skulle kunna fördjupa analysen av hur försvarsmakter kan minska sin negativa miljöpåverkan.

Makt och kritik i antropocen

I detta avsnitt utvecklar jag först en nymaterialistisk syn på makt (Tønder 2020) och sedan den kritiska analytiska ansats som ett sådant maktbegrepp möjliggör. Därefter diskuteras de metodologiska implikationer som följer av detta och hur jag konkret går till väga i analysen.

Nymaterialismen utgår ifrån att "mänskligt" och "icke-mänskligt" – här satta inom citattecken för att synliggöra att varken uppdelningen mellan eller innebörden av begreppen är givna (Tønder 2020: 24) – utgörs av samma grundläggande materiella substans och att denna präglas av en inneboende kraft eller potentialitet, som omvandlas över tid och påverkar omgivningen (Tønder 2020: 85). Inspirerad av Spinoza fokuserar en nymaterialistisk maktanalys därför på *potentia*, "makt att", snarare än *potestas*, "makt över". "Makten att" är själva den makt som skapar betingelser för en aktör att kunna utföra en handling; en möjlighetsskapande makt som bidrar till att forma förändringsprocesser (Tønder 2020: 26, 93). Denna makt går analytiskt att utläsa när den artikuleras genom olika sammansättningar (*assemblages* på engelska; se Bennett

2010; Coole & Frost 2010; Tønder 2020), eller *gatherings* med Latour (2004), som jag här, som sagt, översätter till sammankomster. En sammankomst av heterogena element går inte att avgränsa på förhand, utan kartläggs induktivt i olika sammanhang. Hur dessa sammankomster uppstår och vilken förändring de ger upphov till, och hur mänsklig och icke-mänsklig materialitet präglar dem, betingar deras potentialitet, som enligt Lars Tønder kan vara mer eller mindre kortsiktigt kaotisk eller långsiktigt formbar (Tønder 2020: 93). I detta perspektiv undergräver en maktutövning som utarmar förutsättningarna för världens fortsatta existens sina egna möjlighetsbetingelser att forma världen långsiktigt (Tønder 2020: 165). Den nymaterialistiska maktanalysens kritiska syfte är därmed att främja ett värnande av de villkor som gör en sådan makt dels möjlig, dels mindre kaotisk. Denna kritiska ansats förutsätter att "kritik inte enbart är en fråga om att utmana och destabilisera, utan även att etablera nya förbindelser mellan existerande aktörer – och därigenom formge världen på ett nytt vis" (Tønder 2020: 164). En sådan analys inbegriper därmed en "konstruktiv" kritik som bidrar till att synliggöra konsekvenser av mänskliga och icke-mänskliga förvecklingar för att skapa möjligheter till förändring (Tønder 2020: 27; Latour 2004; se även Haraway 2016).

Till skillnad från traditionell policyanalys innebär ansatsen metodologiskt att jag här kommer att analysera hur breda sammankomster av olika idéer, mänskliga och icke-mänskliga aktörer, lagar, miljöförändringar, med mera skapar förutsättningar för hur försvarsmakter förhåller sig till miljöutmaningar och hur de integrerar miljöhänsyn i sitt arbete. En annan skillnad visavi traditionell policyanalys är att analysen först kartlägger dessa sammankomster för att därefter belysa de skärningspunkter där förändringspotentialen är som störst. Analysen tar här särskilt fasta på tillfällen då försvarsmakter kommit att förstå vikten av att värna miljön för att kunna upprätthålla säkerhet eller operativ kapacitet i en varmare och osäkrare värld, dvs. som ett villkor för sin egen förmåga, snarare än att de ser detta som något som begränsar verksamheten.

Analysen genomförs i tre avsnitt. Det första avsnittet analyserar spänningen inom den svenska Försvarsmakten som å ena sidan en myndighet som regleras av miljökrav och å andra sidan använder föreställningar om "operativa krav" som är nödvändiga att leva upp till för att kunna försvara Sverige för att ifrågasätta dessa miljökrav. Det andra avsnittet analyserar hur försvarsmakterna i Storbritannien, USA och Sverige tolkar storskaliga miljöomvandlingar i sina miljöpolicies och hur dessa försvarsmakter i allt större utsträckning framställer sig som miljöaktörer i takt med att det ställs ökade krav på dem att minska den egna verksamhetens negativa miljöpåverkan. Det sista avsnittet analyserar hur miljökrav tas emot på förbandsnivå i Sverige, vilka diskussioner som här förs om miljöutmaningar och vilka visioner och initiativ för minskad miljöpåverkan som återfinns på denna nivå.

Förvaltningsmyndighetens krav och den väpnade stridens krav

I Sverige, Storbritannien och USA har ländernas försvarsmakters verksamhet varit reglerade utifrån miljöhänsyn sedan 1990-talet (Durant 2007; Försvarsmakten 2020). Ur ett myndighets- och förvaltningsperspektiv behöver dessa försvarsmakter leva upp till olika miljökrav, t.ex. i den dagliga verksamheten vid baser, under övningar, vid inköp av materiel och vid hantering av miljöfarliga ämnen.

En återkommande spänning som återfinns i det analyserade materialet är den mellan att försvarsmakter å ena sidan ska förhålla sig till operativa krav för att garantera nationell säkerhet och å andra sidan förhålla sig till krav gällande miljöpåverkan som följer av den miljöreglering som styr deras verksamhet som myndighet. Denna spänning går i Sverige tillbaka till införandet av miljöreglering inom Försvarsmakten. Försvarsmaktens miljöavdelning uppstod som en följd av att Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen 1991 publicerade den uppmärksammade rapporten *Militärens miljöförstöring i Sverige*, vilken fick regeringen att avkräva att Försvarsmakten skulle arbeta mer aktivt med miljöpåverkan. Miljökrav kom därmed in i Försvarsmakten både genom krav från civilsamhället och från regeringen, som hade påverkats av uppmärksamheten kring frågan.

Sedan början av 2000-talet arbetar Försvarsmakten utifrån ett miljöledningssystem, som dock inte är certifierat enligt den kravstandard som normalt reglerar ett sådant ledningssystem. Detta innebär att Försvarsmakten är underställd mindre strikta miljökrav än om myndigheten vore certifierad, vilket andra myndigheter ofta är. Försvarsmakten omfattas inte heller av samma förordning som andra myndigheter när det gäller miljöledning. I praktiken innebär det bland annat att Försvarsmakten inte behöver rapportera sitt miljöarbete, t.ex. vad gäller klimatpåverkan, till Naturvårdsverket och andra myndigheter (Östman & Halkjaer 2023: 19). Förutom detta miljöledningssystem omfattas Försvarsmakten av anmälningspliktiga och tillståndspliktiga verksamheter som regleras av miljötillstånd och lagkrav, med omfattande kontroll och uppföljning (Försvarsmakten 2023). Miljöledningssystemet innebär att det finns miljöhandläggare på förbandsnivå, på regemente och flottilj, som en del i att medvetandegöra personal om ”vilken påverkan den verksamhet de bedriver och genomför har på miljön och hur denna kan minskas... men också om hur den omgivande miljön påverkar Försvarsmaktens verksamhet” (Försvarsmakten 2020: 17). Miljöhandläggarna övervakar att lagar och förordningar följs, tar stöd i revisioner och villkorar därmed verksamheten, t.ex. beträffande hur och när man får genomföra en flygning eller en övning (Informant 1). Andra aspekter av förvaltningsperspektivet är att Försvarsmakten är underställd regeringens målsättning att leva upp till delar av FN:s utvecklingsmål Agenda 2030 (Försvarsmakten 2020). Försvarsmaktens ”hållbarhetsarbete” syftar

enligt Försvarmakten (2020: 5) till att ”minska de risker Försvarmaktens verksamhet kan medföra på omgivningen” och ”möta upp mot framtida utmaningar”. I något vaga termer beskrivs det som ”förutsättningsskapande för att verksamheten ska kunna beskrivas nu och på sikt”, bland annat genom att ”säkra försörjningstryggheten, att värna om rådande resurser, samt genom införskaffning och nyetablering i linje med en hållbar utveckling” (ibid.: 5). En fråga som bland annat har diskuterats i detta sammanhang och som man arbetar aktivt med är att utveckla biobränsle till flyg, vilket skulle minska både Försvarmaktens sårbarhet vad gäller omvärldsberoende och dess miljöskadliga utsläpp (Nygqvist & Mårtensson 2021).

Ett utfall av att Försvarmakten som myndighet idag förhåller sig till olika miljökrav är att övningar nu regleras i större utsträckning än under 1990-talet (Försvarmakten 2020). Ökade krav på bl.a. planering och terränganalyser vid övningar, och t.ex. att saneringsbilar ska följa med ut i fält, har gjort att Försvarmakten blivit bättre på att beakta miljökrav, särskilt vad avser bränslehantering och hygien (Informant 1). Då Försvarmakten är ”bra på att följa regler och lagar” menar en informant att miljökraven i förvaltningen implementerats relativt effektivt (Informant 1). Kraven leder dock även till en ökad arbetsbelastning (Informant 3). Försvarmakten behöver till exempel redovisa hur den förhåller sig till ”kända naturvärden” inför övningar:

- [visa hänsyn till] djur, häckande fåglar; boplatser eller reden
- Använda befintliga vägar och stråk
- Använda broar, fasta eller förberedda övergångar vid passage av vattendrag
- Undvika körning i myrar och våtmark i barmarkförhållanden

(Försvarmakten 2020: 26)

Försvarmakten har även tagit fram en ”marinbiologisk kalender” som anger när fiskar leker och var deras lekomyråden är, vilket påverkar när och hur övningar hålls i sjöar som till exempel Vättern (Försvarmakten 2020: 26). Mer allmänt gäller miljöhänsyn vid bedömning av terrängen för att avgöra om den till exempel innehåller grundvatten, bäckar och skär (Informant 1). En informant menar att miljöhänsyn är något som man skulle kunna planera och utbilda för på lägre, taktisk nivå på samma sätt som man gör avseende skydd av civilbefolkningen. Hänsyn till miljön får i nuläget enbart ett genomslag på högre, operativ nivå (Informant 1).

Miljökraven som ställs och hur dessa har vuxit fram och implementerats i verksamheten illustrerar hur kunskaper, lagar och förordningar som reglerar miljöpåverkan har börjat införlivats i Försvarmakten som myndighet och i militärens förståelse av omgivningen. Samtidigt menar en informant att efterlevnaden av lagar och regler inte alltid är så bra, och att värnandet av

miljön som en del av verksamheten tenderar att koncentreras till sporadiska utbildningstillfällen (Informant 1). Miljöfrågor blir därmed ett tillägg till verksamheten snarare än något som genomsyrar den. Miljöperspektivet saknas därför i praktiken ofta i övningar, vilket gör att det inte införlivas i de anställdas repertoar, då personalen "inte är bättre än vad vi övar" (Informant 1).

Samtidigt som miljökrav i form av lagar och regler gjort ett visst avtryck i Försvarmaktens verksamhet, tenderar föreställningar om den väpnade stridens operativa krav utmana idéer om att miljökrav är viktiga och möjliga att kombinera med verksamheten. Övningar sker i ett slags gråzon mellan krigets och förvaltningsmyndighetens krav, och det är enligt en informant svårt att leva upp till miljökrav i den "tillfälliga, dynamiska miljön" i vilken övningar ofta äger rum (Informant 1). Därtill gäller det "hållbarhetsarbete" som på olika sätt införlivats i verksamheten enbart i fredstid och inte i krig (Försvarmakten 2020). I krig har miljökrav låg prioritet, även om Folkkrätten, som anger att man inte får förstöra riskobjekt och förorena naturmiljöer, tydliggör att man ska planera krigföring så att onödigt skada undviks i så hög grad som möjligt (Informant 1; Informant 2). Bland annat behöver man aktivt bedöma miljökonsekvenserna av de beslut man fattar. Två informanter tar dock upp att militära, och vad de ofta anser vara maskulina, föreställningar om den väpnade stridens krav ibland används som ursäkt för att det inte görs mer för miljön inom Försvarmakten (Informant 2; Informant 4).

Spänningen mellan miljökrav och föreställningar om operativa krav, som något Försvarmakten som myndighet förhåller sig aktivt till, återspeglas även av att Försvarmakten under 2022 bad regeringen om att under ett år vara undantagen flera av de miljökrav som reglerar verksamheten. Detta som en följd av den ökade arbetsbelastning och de begränsningar för verksamheten som miljöregleringar medför. Den angivna orsaken var att myndigheten är ålagd att växa avsevärt under de kommande åren och följdverkningarna av Rysslands invasion av Ukraina. Undantagen gällde bland annat krav på buller, att kunna öka verksamheten vid skjutfält och att få möjlighet att träna piloter under större delen av dygnet och i fler områden (Alskog 2022).

Förvaltningsperspektivet illustrerar hur de heterogena miljökraven – genom standards, miljöledning, miljöhandläggare och hållbarhetsmål – minskar Försvarmaktens miljöpåverkan som en följd av att verksamheten är regelstyrd. Den grundläggande miljöregleringen skapar därmed förutsättningar för att förändra verksamheten och vidta åtgärder för minskad miljöpåverkan. Dock återspeglar kraven på undantag från miljölagstiftningen att man samtidigt, som utväg för att kunna tillgodose ambitionen att växa för att kunna försvara Sverige vid ett väpnat angrepp, väljer att kringgå denna. Även om kraven på myndigheten sår frön till för miljön mindre destruktiva sätt att planera och utföra verksamheten på, så är det tydligt att miljösäkerhet inte har samma tyngd som föreställningar om nationell säkerhet.

Detta förhållande skulle dock, utifrån vad som framkommit ovan, kunna utmanas på åtminstone tre sätt. I takt med ökad stress på ekosystem och vattentäkter kan kostnaderna för att förstöra miljön, som till exempel kostnader för att sanera PFAS-utsläpp till följd av att regleringen av dessa ämnen blivit hårdare, bli för höga för att man ska ta alltför lätt på dessa frågor, vilket i sin tur skulle göra att incitamenten att göra rätt från början ökar (Olofsson 2023). En annan möjlighet är att krav på försörjningstrygghet i en allt osäkrare värld tillsammans med krav på minskade utsläpp gör att utvecklingen av biobränslen och andra alternativ till fossila, importerade bränslen blir prioriterade. Slutligen återspeglar analysen ovan att lokala tvister med allmänheten och civilsamhället, men även mediegranskningar, varit drivande i att sätta press på Försvarsmakten att förhålla sig till miljöpåverkan. Sammantaget kan dessa förhållanden påverka Försvarsmakten som myndighet till att i ökad utsträckning inkludera miljösäkerhet i utformningen av den operativa verksamheten.

Nästa avsnitt illustrerar hur föreställningar om ett motsatsförhållande mellan miljöreglering och förutsättningar för att försvara Sverige kan komma att tappa kraft när försvarsmakter tar till sig nya kunskaper om miljö- och klimatförändringar och formulerar visioner om hur de ska anpassa sig till dessa.

Upprätthållandet av operativ förmåga i en varmare värld

Den heterogena sammankomsten av kunskaper, aktörer, arenor och krafter som påverkar hur försvarsmakter förhåller sig till miljöutmaningar, men även nya insikter om omvärldsförändringar, skapar förutsättningar både för att minska de risker som följer av storskaliga miljöförändringar och utnyttja de möjligheter som parallellt uppstår. Att så är fallet framgår av hur de brittiska, amerikanska och svenska försvarsmakterna tenderar att tolka stora miljöomvandlingar i policydokument (DoD 2014; DoD 2021a; DoD 2021b; MoD 2021; Försvarsmakten 2020). 2014 beskrev t.ex. USA klimatförändringar och global uppvärmning som en *threat multiplier*, vilket, ur ett militärt perspektiv, innebär att den ”omformar de geostrategiska, operationella, och taktiska miljöerna med avsevärda implikationer för amerikansk nationell säkerhet och försvar” (DoD 2021a: 2). Ett centralt tema i dessa policydokument är hur försvarsmakter tänker sig att de ska ställa om materiellt för att inte förlora kraft utan tvärtom stärka sin förmåga, inte minst om man ställs inför en icke-klimatanpassad motståndare. Uppvärmningen tolkas således, militärt, som en *friktion* som försvarsmakter kan vara mer eller mindre anpassade till (Clausewitz 1991). Ökad hetta, ökade sårbarheter och risker för konflikt, resursslöseri, förstörda ekosystem och beroende av fossila bränslen är faktorer som försvarsmakter idag förhåller sig till som något som inom en snar framtid kan komma att minska deras operativa förmåga och möjlighet att garantera säkerhet (Försvarsmakten

2020; MoD 2021). Det amerikanska försvarsdepartementet (DoD) har sedan 2010-talet förespråkade *anpassning* som huvudstrategi till miljöomvandlingar (Marzec 2015), det vill säga "justering i naturliga och mänskliga system för att förebygga miljöförändringar eller som svar på en förändrad miljö på ett sätt som använder fördelaktiga möjligheter och minskar negativa effekter på ett effektivt sätt" (DoD 2021a, 5). Anpassningen innebär bland annat att försvarsdepartementet ska fatta klimatinformerade beslut, träna och utrusta en klimatanpassad styrka, bygga och stärka motståndskraftig infrastruktur och "naturlig infrastruktur" (ekosystem bland annat), säkra motståndskraftiga underhållskedjor och öka samarbetet med andra aktörer för att möjliggöra anpassning och öka motståndskraften (DoD 2021a). En annan målsättning är att bidra till minskade utsläpp och inte äventyra de mänskliga och naturliga system som är förutsättningar för att USA:s försvarsmakt ska lyckas med sitt uppdrag (DoD 2014: 1; DoD 2021a). Dokumenten belyser förutom risker med att inte vara anpassad till klimatförändringar även möjligheter som följer av att vara anpassad, som t.ex. tekniska, operationella och taktiska fördelar i förhållande till mindre anpassade motståndare och att bättre kunna förebygga civila konflikter och möta humanitära behov (DoD 2021a: 7; MoD 2021). Det brittiska försvarsdepartementet har även utvecklat mer utopiska visioner om militära fördelar med att omfamna den gröna energiomställningen, som t.ex. att utveckla nya fordon och ta fasta på nya energislag, men även visioner om att öka biologisk mångfald inom försvarets landområden (2% av Storbritanniens yta) och stimulera "hållbart beteende" hos personal (MoD 2021: 8-15).

Dessa kunskaper och strategier återspeglar att det finns övergripande visioner om hur utvecklingen kan göras långsiktigt formbar, snarare än något som på kaotiska sätt undergräver operativ förmåga, fred och säkerhet. De återspeglar i så mån ett gradvis skifte, om än något abstrakt, mot en förståelse av "makt att", så som jag definierat begreppet ovan. Detta blir tydligt i det brittiska försvarsdepartementets förståelse av att omställningen, militärt sett, är en fråga om "initiativ" (MoD 2021). Sett som en initiativ-fråga har försvaret att vinna på att ställa om på basis av bedömningar om framtida händelseutvecklingar, inklusive omfattande miljöförändringar, i syfte att undvika att i ett senare skede förlora handlingsfrihet och hamna i underläge i relation till en motståndare (Winther 2020). Bland informanterna i Sverige nämns att liknande diskussioner förs på förbandsnivå, bland annat om hur man ska bli mindre beroende av fossila drivmedel och därmed även mindre sårbara logistiskt (Informant 1; Informant 2; Informant 3). För försvarsmakter inbegriper den gröna omställningen därmed även sätt på vilka man kan "vända en miljöfråga till en verkansfråga" genom "korskopplingar" (Informant 3).

En annan aspekt av försvarsmaktens miljöpolicy och visioner för hur de ska ställa om är anammandet av miljödiskurser och diskurser om hållbar utveckling som en del i hur försvarsmakter framställer sitt miljöarbete. När

Försvarmakten lanserade sitt miljöarbete under 1990-talet gjordes det med sloganen "Vårt att bevara, vårt att försvara", som illustrerades av en tecknad igelkott. Utåt kunde Försvarmakten här framställa sig som en miljöorganisation. Andra exempel är hur Försvarmaktens "Handbok för hållbar utveckling" (Försvarmakten 2020) fyra gånger nämner "positiva" följder för miljön av Försvarmaktens verksamhet, medan negativa följder, som är hela grunden till att handboken finns, enbart är underförstådda. Även på Försvarmaktens hemsida framställs Försvarmaktens verksamhet återkommande som något som gagnar miljön (Försvarmakten 2021; Försvarmakten 2022). Miljödiskurserna kan dock vara problematiska för försvarsmaktens ambition att ställa om, då de ger sken av att försvarsmakter inte upplever något motsatsförhållande mellan operativa krav och miljökrav och att de över lag redan är miljövänliga och miljöorienterade myndigheter. Rachel Woodward (1998) pekar på att anammandet av miljödiskurser och framställandet av försvarsmakter som miljöorienterade även präglat den brittiska försvarsmakten. I Storbritannien lanserades till exempel programmet "Train Green" under 1990-talet, som syftade till att utbilda brittiska soldater i att minska sin miljöpåverkan vid övningar. Utbildningsmaterialet, som även figurerade i informationskampanjer till lokalbefolkningen i samband med övningar, framställde den brittiska försvarsmakten som miljömedveten på ett sätt som gjorde att man kunde förekomma kritik. Miljödiskurser ger därmed möjligheter för försvarsmakter att framställa sig i ett progressivt, miljömedvetet ljus på sätt som förekommer oönskad uppmärksamhet och mer genomgripande krav på förändring (Woodward 2004).

Detta avsnitt har visat att försvarsmaktens tolkning av ny kunskap om miljöförändringar, och de krafter som ligger bakom dessa förändringar, har lett till ett minskat fokus på en föreställd motsatsställning mellan miljö och försvar och ett ökat fokus på de möjligheter som kan följa av att ställa om den militära verksamheten. Materialet präglas av en insikt om att miljön i allt högre grad kan vara både med- och motspelare beroende på hur verksamheten förmår anpassa sig till de nya villkor som följer av klimatförändringar. Samtidigt tenderar miljödiskurser, som framställer försvarsmakter som miljömedvetna utan att verksamhetens negativa miljöpåverkan nämns, att sudda ut motsatsställningen mellan miljö och försvar på bekostnad av krav på förändring. Försvarsmaktens sätt att tolka och närma sig miljöfrågan är därmed något som å ena sidan kan generera krav på anpassning och därmed ge möjlighet till förändring i riktning mot ökad miljöomsorg, och å andra sidan i praktiken kan komma att reducera den substantiella innebörden av dessa krav. Särskilt så om de inte granskas och ifrågasätts utifrån – eller inifrån, vilket nästa avsnitt illustrerar.

Motstånd, visioner och initiativ på förbandsnivå

Motsättningar mellan miljökrav och föreställningar om operativa krav i händelse av krig är något som även återfinns på förbandsnivå i Sverige. I de genomförda intervjuerna framgår att motstånd mot miljökrav och mot att behöva anstränga sig för miljön är en utbredd kultur vid förbanden (Informant 2; Informant 3; Informant 4). Enligt en informant klagar anställda i Försvarsmakten t.ex. över att en fridlyst groda begränsar övningar i ett visst område eller över skjutbegränsningar på kvällstid och olika bullerkrav, som de menar tar kraft från "kärnverksamheten", dvs. utbildningen och den väpnade striden. Man är helt enkelt rädd att "miljöfrågorna ska trumfa verkansfrågorna" (Informant 2). En annan informant beskriver hur motståndet uttrycks både som ett missnöje med miljökrav och som en kulturfråga; en "nonchalans inför hållbarhetsfrågor", att det är en "icke-fråga", vilket återspeglar att anställda i Försvarsmakten har ett "dåligt mindset" (Informant 4). En del undviker t.ex. att sopsortera med ursikten att det i jämförelse med flygningarna ändå inte gör någon skillnad, och vid skjutövningar saknas ofta ett miljöperspektiv i utförandet (Informant 4). Det aktiva motståndet mot miljöfrågor, särskilt inom armén, menar informanten beror på att Försvarsmakten präglas av en "maskulin" kultur:

[Om man blev ålagd att göra mer för miljön skulle] motståndet finnas kvar, men vissa förändringar skulle ske. I armén är det en identitetsfråga. De har ett maskulint perspektiv, de förhåller sig inte till miljöfrågor på samma sätt [som resten av Försvarsmakten] ... I det maskulina perspektivet är det försvaret av landet som är det viktiga, att spänna musklerna och förbruka en massa bränsle. Armén har en maskulin kultur, mer än flygvapnet. När det kommer till försvaret av landet då värjer de sig mot hållbarhet, "vi kan inte blanda in hållbarhet i det här". Det är som om det inte går att kombinera. Jag tycker inte att Försvarsmakten taktar med samhället, vi går långsammare än samhället. Det tror jag har att göra med att vi utgörs av en majoritet män. Vi är inte ett företag som måste profilera oss att vara gröna, det finns inte de kraven på oss för vår uppgift är att försvara landet. Då trumfar vi miljökraven, då behöver vi inte sopsortera för det är bara onödigt (Informant 4).

Denna kultur gör enligt informanten att man som ny i organisationen, även om man vill värna miljön, över tid "släpper en del värderingar som man tyckte var viktiga".

Kulturen leder även till att miljöhandläggarnas arbete ifrågasätts. Miljöhandläggarna är till övervägande del kvinnor med civil bakgrund. Enligt flera informanter är handläggarna dåligt integrerade i verksamheten, de anses sakna förståelse för den militära verksamheten och deras kompetens integreras sällan tidigt i planeringen (Informant 1; Informant 2; Informant 3). Många upplever

att miljöhandläggarnas ofta sena inträde i planeringsprocessen försämrar verksamheten (Informant 2). Ofta får miljöhandläggarna skulden för detta, trots att de personligen varken är ansvariga för miljökraven eller arbetsrutinerna, vilket har lett till en dålig arbetsmiljö (Informant 2). Miljöhandläggarna ses inte heller som ett stöd (Informant 1), då de ofta har ett fokus på miljöpåverkan snarare än på lösningar, dvs. hur verksamhet kan genomföras utan att miljön tar skada. Detta leder till irritation hos de anställda (Informant 2; Informant 3). Ett annat skäl till att miljöarbetet inte tas emot väl är den höga arbetsbelastningen på lägre nivåer, som delvis är en följd av överlappande förordningar. Rent byråkratiskt kan implementeringen av miljöarbetet även hämmas av att direktiv inte hunnit behandlas på Högkvarteret, vilket gör att lägre nivåer inte vet hur de ska tolka dem (Informant 3). Dessa friktioner återspeglar att miljöledningen i relativt hög utsträckning betingar hur verksamheten kan eller inte kan bedrivas. Dessa kulturella friktioner och den arbetsbelastning som följer av att miljökrav läggs ovanpå andra administrativa uppgifter indikerar dels ett kulturellt motstånd, dels att miljöfrågorna antingen inte har integrerats väl i organisationen eller att organisationen behöver mer resurser för att kunna göra det utan att det tar kraft från andra uppgifter.

Parallellt med motståndet cirkulerar det emellertid även visioner på förbandsnivå för hur försvarsmakter kan minska sin miljöpåverkan och förändra den motsträviga kulturen. En informant lyfter fram vikten av att miljöperspektiv återfinns som en naturlig del i samtalen; att det blir integrerad del av verksamheten snarare än ett tillägg i form av extrautbildningar (Informant 1). Under övningar skulle t.ex. ett miljöseende kunna tränas, så att personal lär sig att se terrängen utifrån riskobjekt och känsliga naturmiljöer och hur man kan skona dessa, på samma sätt som de idag tränas i att skona civila objekt. För att underlätta detta kan kompetensen hos de jurister som redan är involverade i planeringen av operationer användas för att öka ett sådant seende (Informant 1). Vidare lyfts att miljöhandläggarnas kompetens bör integreras tidigt i planeringen. Försvarsorganisationerna bör stötta och marknadsföra miljöhandläggarna, som i sin tur behöver lära sig mer om den militära verksamheten och komma med förslag på hur den kan bedrivas utifrån miljöhänsyn (Informant 2). En annan informant nämner att hens arbetsplats söker miljö- och lösningsintresserad personal vid rekrytering, då detta tidigare har lett till konstruktiva initiativ för att minska miljöpåverkan (Informant 3). Ett annat förslag är att utvidga den träning som t.ex. jägarförband genomgår, med fokus på minimal omgivningspåverkan och mindre fordons- och bränsleberoende som mål, till alla förband, något som också skulle öka förbandens säkerhet i krig. Även övningar med olika resursbegränsningar, till exempel mindre bränsle, nämns, vilket också skulle utgöra ett realistiskt scenario i händelse av krig (Informant 4). Även konkreta initiativ från anställda vid förband tas upp av informanterna. På en arbetsplats har t.ex. miljölösningar som organisationen sedan har gått

vidare med föreslagits under arbetsplatsträffar och anställda har kunnat påverka produktionsleden så att mer skonsamma produkter används (Informant 3). Slutligen nämner en informant hur anställda inför övningen Aurora 2017 utvecklade en applikation som hjälpmedel för terrängvärderingar, så att man kunde undvika att öva i känsliga naturområden, en applikation som nu används i andra sammanhang och som skulle kunna bana väg för liknande initiativ (Informant 1).

Sammantaget har det här avsnittet visat att det på förbandsnivå återfinns en komplex sammankomst av idéer, kulturer, diskurser, känsliga miljöer, övningar, teknologier, bränslesorter, kompetenser, applikationer och initiativ som i vissa hänseenden försvårar värnandet av miljön, men som också ger anställda möjlighet att utveckla svar på hur verksamhetens miljöpåverkan kan minskas. Även om inträdet av miljöhandläggare i försvarssammanhanget skapar förutsättningar för minskad miljöpåverkan tycks föreställningen om ett motsatsförhållande mellan värnandet av miljön och den väpnade stridens krav – ofta underblåst av arbetsbelastning och okunskap om varandras kompetens och verksamhet – leda till låsningar. Förslag och krav som både minskar negativ miljöpåverkan och samtidigt förnyar eller förbättrar den militära verksamheten tycks dock lösa upp motsättningen mellan dessa. Avsnittet tog fasta på några möjligheter till förändring av verksamheten så att den blir mindre miljöskadlig, som t.ex. att öva med ett miljöperspektiv utifrån Folkrättens krav, att öva med begränsat bränsle, att ta fram applikationer som kan hjälpa till att planera övningar utifrån olika naturvärden och att göra miljömedvetna inslag i jägarutbildningen till en viktig del av all militär träning. Dessa förslag, samt de konkreta initiativ som tagits på förbandsnivå, pekar ut möjligheter att forma verksamheten till att ha mindre miljöpåverkan utan att det sker på bekostnad av den operativa förmågan.

Avslutning

Den här artikeln har analyserat hur ett värnande av miljön och en omställning till att minska verksamhetens miljöpåverkan tagit form inom försvarsmakter samt pekat ut möjligheter till förändring mot ökad miljöhänsyn. Analysen baserades på material från de brittiska, amerikanska och svenska försvarsmakterna och på fyra informantintervjuer med anställda vid Försvarsmakten. Genom att analysera hur breda sammankomster av idéer, kulturer, naturvärden, aktörer, lagar med mera skapar förutsättningar för hur försvarsmakter förstår miljöutmaningar och integrerar miljöhänsyn i sitt arbete, har analysen visat på både hur förändring har kommit till stånd och olika sätt på vilka verksamheten kan utformas för minskad miljöpåverkan. Analysen har därigenom belyst hur försvarsmakter gradvis kommit att förstå miljöpåverkans och miljöhänsynens

betydelse utan att det nödvändigtvis sker på bekostnad av säkerhet och operativ förmåga.

Artikeln har relevans för annan statsvetenskaplig forskning om hur aktörer med stor miljöpåverkan, som historiskt sett inte har förhållit sig till miljöfrågor, successivt kommit att inkludera en förståelse för behovet av att minska den egna verksamhetens skadliga miljöpåverkan. Den kritiska ansatsens fokus på en mångfald av aktörer och krafter genom vilka en omsorg om miljön tar form och befästs, trots motstånd, kan ha betydelse för annan kritisk forskning om verksamhetsförändring som svar på klimatkrisen. Genom ett vidgat fokus på var och hur en förändring äger rum och utvecklas över tid och genom att framhålla omsorg och relationella, ömsesidiga beroenden bortom en uppdelning mellan mänskligt och icke-mänskligt som något som gradvis växer fram i en sammansatt process snarare än som en linjär förändring av ett antingen-eller, sänker ansatsen tröskeln för handling (se Haraway 2016 och Krogh (red.) 2020; för ett resonemang om omsorgsetik, som framhåller vikten av lyhördhet och uppmärksammar kostnader av förlusten av kontakt med oss själva och andra, se Gilligan 2011). Som framhållits ovan är dock en viktig förutsättning för minskad negativ miljöpåverkan inom försvarsmakter att fred upprätthålls, eftersom miljöregleringar, med undantag för Folkkrätten, inte gäller i händelse av krig. Det ska här sägas, att analysens handlingsorienterade kunskap är begränsad till det material som artikeln är baserad på. Denna kunskap inbjuder emellertid olika aktörer att experimentera med mikrohandlingar som syftar till att minska den egna miljöpåverkan, vare sig dessa har formen av nytänkande, nya praktiska rutiner, nya sätt att forska på eller någon annan handling. Kunskapen kan därmed bidra till att utmana låsningar och motstånd mot förändring – och organisationskulturer som upprätthåller sådant motstånd. Baserat på resultaten i denna studie skulle fortsatt forskning kunna undersöka hur mer specifik icke-mänsklig agens, t.ex. smältande inlandsisar eller ökade halter av växthusgaser i atmosfären, påverkar försvarsmaktens och försvarsindustrins långsiktiga planering och ansträngningar att ställa om. Även civilsamhällets roll i att förmå försvarsmakter att minska verksamhetens påverkan på miljön utgör ett intressant område för fortsatt forskning.

Litteraturförteckning

- Alskog, Johanna, 2022. "Försvaret begär stora lättnader i miljökraven", *Altinget*, 2022-06-10. Tillgänglig på <<https://www.altinget.se/artikel/forsvaret-begar-stora-lattnader-i-miljokraven>>, hämtad 2022-06-13.
- Belcher, Oliver, Bigger, Patrick, Neimark, Ben & Kennelly, Cara, 2020. "Hidden Carbon Costs of the 'everywhere War': Logistics, Geopolitical Ecology, and the Carbon Footprint of the US Military", *Transactions – Institute of British Geographers* 45(1), s. 65-80.

- Clausewitz, von Carl, 1991. *Om kriget*. Stockholm: Bonniers Fakta Bokförlag.
- Coles, Romand, 2017. *Visionary Pragmatism: Radical and Ecological Democracy in Neoliberal Times*. Durham: Duke University Press.
- Connolly, William, 2017. *Facing the Planetary: Entangled Humanism and the Politics of Swarming*. Durham: Duke University Press.
- Coole, Diana & Samantha Frost, 2010. *New Materialisms: Ontology, Agency, and Politics*. Durham: Duke University Press.
- Crutzen, Paul J. & Eugen F. Stoermer, 2000. "The Anthropocene", *International Geosphere-Biosphere Program Newsletter* 41, s. 17-18.
- DoD, Department of Defense (USA), 2014. *2014 Climate Change Adaptation Roadmap*. Tillgänglig på https://www.acq.osd.mil/eie/downloads/CCARprint_wForward_e.pdf, hämtad 2022-04-13.
- DoD, Department of Defense (USA), 2021a. *Department of Defense Climate Adaptation Plan*. Tillgänglig på <https://media.defense.gov/2021/Oct/07/2002869699/-1/-1/0/DEPARTMENT-OF-DEFENSE-CLIMATE-ADAPTATION-PLAN-2.PDF>, hämtad 2022-04-13.
- DoD, Department of Defense, USA. 2021b. *Department of Defense Climate Risk Analysis*. Tillgänglig på <https://media.defense.gov/2021/Oct/21/2002877353/-1/-1/0/DOD-CLIMATE-RISK-ANALYSIS-FINAL.PDF>, hämtad 2022-04-13.
- Durant, Robert F., 2007. *The Greening of the U.S. Military Environmental Policy: National Security, and Organizational Change*. Washington, D.C: Georgetown University Press.
- Försvarsmakten, 2012. *Försvarsmaktens Miljöredovisning 2012: Vårt att försvara, vårt att bevara!* Tillgänglig på <https://www.forsvarsmakten.se/siteassets/4-om-myndigheten/dokumentfiler/hallbarhetsredovisningar/tidigare-miljoredoavisningar/forsvarsmaktens-miljoredoavisning-2012.pdf>, hämtad 2022-04-13.
- Försvarsmakten, 2020. *Handbok Hållbarhet – Miljö*. Tillgänglig på <https://www.forsvarsmakten.se/siteassets/4-om-myndigheten/dokumentfiler/handbocker/handbok-hallbarhet-miljo.pdf>, hämtad 2022-04-13.
- Försvarsmakten, 2021. "Unika arter räddas av pansarfordon". Tillgänglig på <https://www.forsvarsmakten.se/sv/aktuellt/2021/07/unika-miljon-raddas-av-pansarfordon/#:~:text=Unika%20arter%20r%C3%A4ddas%20av%20pansarfordon&text=N%C3%A4r%20kompanier%20rycker%20fram%20%C3%B6ver,av%20landets%20mest%20artrika%20omr%C3%A5den>, hämtad 2022-04-13.
- Försvarsmakten, 2022. "Så formades Försvarsmaktens miljöarbete". Tillgänglig på <https://www.forsvarsmakten.se/sv/information-och-fakta/var-historia/artiklar/sa-formades-forsvarets-miljoarbete/>, hämtad 2022-05-01.
- Försvarsmakten, 2023. "Miljötillstånd". Tillgänglig på https://www.forsvarsmakten.se/sv/var-verksamhet/ett-hallbart-forsvar/ett-hallbart-forsvar-ovnoga-och-insats/miljotillstand/?TSPD_101_Ro=08054bd396ab20009bboda76ee6260617057b674c64cbd79515c73875d74dbee19db5b125c15bd400844b07db31430004c86a9d35b25db7b0806cfd59da7cabb663828c9d1193-ac14244a7a385c50399f1a5671201ad674735544fd893ed4aa, hämtad 2023-12-29.
- Gilligan, Carol, 2011. "Interview on June 21st, 2011". Tillgänglig på <https://ethicsofcare.org/carol-gilligan/>, hämtad 2024-01-30.
- Grove, Jairus, 2019. *Savage Ecology: War and Geopolitics at the End of the World*. Durham: Duke University Press.
- Haraway, Donna, 2016. *Staying with the Trouble: Making kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- Krogh, Madeleine (red.), 2020. *Connectedness: An Incomplete Encyclopedia of the Anthropocene*. Copenhagen: Strandberg Publishing.

- Latour, Bruno, 2004. "Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern", *Critical Inquiry* 30, s. 225-248.
- Latour, Bruno, 2016. *Facing Gaia: Eight Lectures on the New Climatic Regime*. Cambridge (UK): Polity.
- Lewis, Simon L. & Masolw, Mark A., 2018. *The Human Planet: how we created the Anthropocene*. New Haven: Yale University Press.
- Marzec, Robert P., 2015. *Militarizing the Environment: Climate Change and the Security State*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MoD, Ministry of Defence (Storbritannien), 2021. *Ministry of Defence Climate Change and Sustainability Strategic Approach*. Tillgänglig på https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/973707/20210326_Climate_Change_Sust_Strategy_v1.pdf, hämtad 2022-04-13.
- Morton, Timothy, 2015. *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.
- van Munster, Rens, 2021. "The Nuclear Origins of the Anthropocene", s. 59-75 i Chandler, D., Müller, F., Rothe, D. (red.), *International Relations in the Anthropocene*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Nyqvist, Björn & Mårtensson, Tomas, 2021. *Klimatneutral Försvarsmakt – Analys av fossilfria vägval för försvarsgrenarna*. Tillgänglig på <https://www.foi.se/rest-api/report/FOI-R--5201--SE>, hämtad 2024-01-10.
- Olofsson, Charlie, 2023. "Försvaret vill ha undantag från miljölagstiftningen", 2023-05-30. Tillgänglig på <https://www.extrakt.se/forsvaret-vill-ha-undantag-fran-miljolakstiftningen/>, hämtad 2023-12-29.
- Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen, 2020. *Frikortet – en granskning av försvarets klimatarbete*. Tillgänglig på <https://www.svenskafreds.se/app/uploads/2020/09/frikortet-svenska-freds-2020.pdf>, hämtad 2022-04-13.
- Tønder, Lars, 2020. *Om magt i den antropocène tidsalder: en introduktion*. Köpenhamn: Djøf Forlag.
- Winther, Sebastian, 2020. "Den som gapar efter mycket mister ofta hela stycket: en essä om situationsförståelse", s. 11-20 i Weissman, Mikael & Rydberg, Daniel (red.), *Essäer om markoperationer och taktik*. Stockholm: Försvarshögskolan.
- Woodward, Rachel, 1998. "It's a Man's Life!: Soldiers, masculinity and the countryside", *Gender, place and culture: a journal of feminist geography* 5(3), s. 277-300.
- Woodward, Rachel, 2004. *Military Geographies*. Malden, MA: Blackwell Pub.
- Östman, Olof & Halkjaer, Erik, 2023. "Brister i transparens", *Sveriges Natur* 5, s. 19.

Appendix

INFORMANTER

Informant 1. Tidigare anställd på Flygbas A, april 2022.

Informant 2. Anställd på Flygbas B, maj 2022.

Informant 3. Anställd på Flygbas C, maj 2022.

Informant 4. Anställd på Flygbas D, juni 2022.

INTERVJUFRÅGOR

1. Hur tas miljökrav emot på förbandsnivå och hur möter ni miljökrav i det vardagliga arbetet?
2. Hur tas miljöhandläggare emot och hur ser deras arbete ut på arbetsplatsen?
3. Förs det samtal om miljöfrågor på förbandet? Diskuterar ni militära fördelar av att ställa om? Hur?
4. Hur pass mycket är miljöhänsyn en naturlig del av verksamheten och av hur de anställda ser på verksamheten?
5. Hur ser du på att Försvarsmakten ska återspegla samhället i en period då samhället försöker ställa om? Tror du att Försvarsmakten kommer att inbegripa ambitioner att ställa om i sin självförståelse?
6. Finns det initiativ från anställda där personalen försöker lösa miljödilemman? Vad tror du om möjligheten till det?